

In: Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie
publiekscolleges in De Balie.

Kees Schuyt, 1997, Amsterdam, pp 15-28

Eerste college

Sociale cohesie:

de actualiteit van een begrip

1 Inleiding

Het thema 'sociale cohesie en solidariteit' dat centraal staat in dit college, dwingt me terug te keren naar enkele zeer fundamentele vragen uit mijn vakgebied. Wat houdt een samenleving bijeen? Hoe verhouden orde en wanorde zich tot elkaar? Hoe voltrekt zich het ordelijk en beschaafd samen leven en wordt dit wel of niet bedreigd door conflicten, vervreemding en afwijkende gedragingen? Het waren de thema's van mijn dissertatie *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid* uit 1972¹. Ik was ze door de veelheid van nieuwe onderwerpen en onderzoeken al bijna vergeten.

Het onderwerp sociale cohesie staat opnieuw in de belangstelling, zowel bij theoretici als bij praktijkmensen. Ik noem als voorbeeld het recente boek van Dennis Wrong *The problem of Order, what unites and divides society?*² en enkele studies van Etzioni *The Moral Order, The Spirit of Community* en recentelijk *The New Golden Rule*³. Door sociale en morele ontwikkelingen in de laatste twintig jaar zijn oude en welgevestigde sociologen, historici, politicologen en literaire theoretici zoals Allan Bloom, zich gaan afvragen wat er toch gebeurd is met die moderne westerse samenleving, waarin misdaad, onveiligheid, cynisme, onverschilligheid, cumulatieve consumptie en onmiddellijke behoeftebevrediging alomtegenwoordig zijn. Er ligt met dit onderwerp een sombere analyse op de loer. De bedoelde sociologen zijn bijna allemaal boven de vijfenzestig jaar en geachte emeriti.

Maar ook de praktijk laat enige verontrusting door klinken. Ik wijs bijvoorbeeld op de toespraak van Koningin Beatrix ter gelegenheid van de vijftigjarige

herdenking van de bevrijding, waarin zij zich met de retoriek die bij haar positie past afvraagt of *onze* samenleving niet uit elkaar dreigt te vallen. Ik citeer: 'tegenover de verbondenheid van de periode van wederopbouw staat nu de dreiging van een maatschappij die in ontbinding raakt. Er zijn tekenen die wijzen op een reëel gevaar van langzaam afglijden naar een egocentrisch denken en handelen, dat de vrijheid van medemensen aantast. We zien verschijnselen van onverdraagzaamheid en ontbrekend medegevoel. Als dit gevaar niet wordt onderkend worden telkens – toegeeflijk en gemakzuchtig – de grenzen verlegd'.⁴

Een typerende passage. Velen zeggen het haar na, alleen niet zo mooi. 'Waar gaan *we* naar toe? Waar gaat *het* heen?' Zonder het woord sociale cohesie ook maar één keer te gebruiken wordt het probleem van de vermoedelijk verminderde, wegvallende cohesie aan de orde gesteld.

Sociale cohesie is kortom een prachtig onderwerp, ook al is het begrip een van de meest abstracte en moeilijkste uit de sociologie. Omdat ik mijn wetenschappelijke aard niet kan verloochenen wil ik beginnen met een theoretische analyse van het begrip en het verschijnsel cohesie. Reeds in dit eerste college zal ik aandacht schenken aan een aantal praktische vraagstukken, die een gebrek aan sociale cohesie kunnen suggereren, zoals langdurige werkloosheid, de toename en de aard van jeugdcriminaliteit en de geringe binding van burgers aan de politieke partijen. Daarna wil ik eindigen met enkele theoretische uitspraken en vragen zoals die naar het verband tussen sociale cohesie en tolerantie. Bevordert of vermindert tolerantie – bijvoorbeeld in de vorm van het gedoogbeleid – de sociale cohesie in een pluriforme samenleving? Voor beide stellingen is wel wat te zeggen. Een scherpe analyse van wat cohesie nu eigenlijk inhoudt, is derhalve gewenst.

2.1 Sociale cohesie als theoretisch begrip

Sociale cohesie is in de sociologie vooral bekend geworden door de onderzoekingen van de Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917). Zoals zoveel sociologen van het eerste uur zocht hij naar het antwoord op de vraag wat een samenleving nog bijeen hield in een tijd van snelle en fundamentele sociale veranderingen. Deze veranderingen waren zichtbaar geworden als gevolg van drie opeenvolgende revoluties. Ten eerste was er een revolutie in het denken – het ontstaan van een wetenschappelijk, gesecculariseerd wereldbeeld. Vervolgens waren er de politieke revoluties van 1789 en 1848, waardoor onderdanen zich ontwikkelden tot mondige burgers. En ten slotte was er nog sprake van de industriële revolutie, de toepassing van wetenschap in techniek en industriële productie met gelijktijdige ontworping (dislokatie) van traditionele woon-, leef- en werkvormen. Oude kaders vielen weg, nieuwe dienden zich nog niet aan. Niet toevallig hoor je

tegenwoordig deze analyse weer regelmatig: de oude kaders van kerk, werk, wijk en gezin zijn aan het verdwijnen, nieuwe zijn nog ver te zoeken. Ik wil u er hier reeds op wijzen hoe metaforisch deze uitdrukkingen eigenlijk zijn. Ingewikkelde, lange sociale processen worden in ruimtelijke termen samengebond. Het spreken over een samenleving in abstracto blijkt heel moeilijk. Je zou enigszins ontuchtend kunnen zeggen, dat een samenleving niet zo gauw uit elkaar valt. Ze is geen ding, geen gammele oude stoel. De sociale orde blijft, want voor het oude komt iets anders in de plaats. Maar toch: door de laatnegentiende-eeuwse industrialisering kreeg je scheiding van woon- en werkplek, van mannen- en vrouwenarbeid; gezinnen vielen uiteen, vaders raakten aan de drank. Ik vul het beeld verder niet in, het is u bekend. Diezelfde processen leidden echter ook tot de sociale en politieke acties van de socialistische, sociaal-democratische en christelijke vakbeweging. Het kenmerkende begrip werd hier solidariteit: met zijn allen de schouders er onder, samen staan we sterker dan alleen.

Sociale cohesie als empirisch beschrijvend begrip heeft zo een natuurlijke bondgenoot in en een lastige concurrent aan het normatieve begrip solidariteit. Elkaar vasthouden noemde Wim Kok het in zijn 'Den Uyl-lezing' en dat klonk als een late, verwaterde echo van de negentiende-eeuwse opmars van de collectieve solidariteit.

Het moeilijke van mijn vak, de sociologie, is om steeds die twee verschijningsvormen van cohesie – onderlinge binding en verbondenheid, het beschrijvende en het normatieve – uit elkaar te houden. De feitelijke beschrijving van een bepaald sociaal systeem met meer of minder interne binding laat zich vaak moeilijk (onder)scheiden van het morele appèl dat mensen op elkaar doen om zich wat gelegen te laten liggen aan elkaar.

Ook in het citaat van de Koningin spelen beide elementen heel subtiel mee: 'er bestaat de dreiging van een maatschappij die in ontbinding is' (dit is een min of meer empirische uitspraak, verwijzend naar een possibility not yet actuality); 'een reëel gevaar van langzaam afglijden naar een egocentrisch denken en handelen' (deze termen worden met een negatieve morele waardering gebruikt); 'dat de vrijheid van medemensen aantast' (in dit zinsdeel wordt een oorzakelijkheid gesuggereerd tussen egocentrisme en afname van vrijheid in combinatie met een morele kwalificatie 'aantasten').

2.2 Sociale cohesie als empirisch verschijnsel

Sociale cohesie blijft een lastig begrip. Durkheim loste het probleem op door ten eerste het begrip solidariteit als beschrijvende term in te voeren: er bestaan verschillende vormen van solidariteit, namelijk één gebaseerd op gelijkvormigheid,

een andere op onderscheid, zoals de organen van een lichaam zich onderscheiden van elkaar en toch een eenheid vormen, althans een bijdrage leveren aan het grotere geheel.⁵ Nu is de biologische metafoor opvallend – ik kom er zo dadelijk op terug.

Ten tweede loste Durkheim het probleem op door met behulp van wetenschappelijk onderzoek empirisch aan te tonen dat de bindingskracht van sociale eenheden systematisch varieert: katholieken vertoonden grotere onderlinge binding dan protestanten, mensen met partners en kinderen pleegden minder gauw zelfmoord dan weduwen en weduwnaars of alleenstaanden.⁶ Deze waarnemingen zijn later vele malen bevestigd en verder verfijnd: niet alleen het naar binnen gerichte geweld, de zelfmoord, maar ook de naar buiten gerichte agressie, de moord, varieert met de mate van binding en vrijheid.⁷ Met andere woorden: er bestaat echt zoiets als bindingskracht, een soort zwaartekracht van sociale instituties. Andere individuen, de sociale omgeving, doen er toe. *There is a difference that makes the difference.*

Empirisch komt het begrip sociale cohesie neer op de interne bindingskracht van een sociaal systeem (een gezin, een groep, een organisatie, een universiteit, een stad, een samenleving als geheel). Een samenhorigheidsgevoel, het fijn vinden er bij te horen, er bij geweest te zijn, al die dingen zijn tekenen van binding. Collectieve rituelen, plechtige bijeenkomsten, liefst jaarlijks en eeuwenoud, houden de binding in stand. Koninginnedag in Amsterdam, Elfstedenkoorts in Leeuwarden, het zingen van *we are the champions* (is het u trouwens wel eens opgevallen dat altijd wordt gezongen *We are the champions*, ook al hebben degenen, die het lied aanheffen alleen maar gekeken. Sportevenementen blijken een rijke bron van sociale identificatie te zijn in een tijdperk, waarin blijkbaar buiten die sportgebeurtenissen en buiten het bereik van de camera's weinig ruimte voor identificatie bestaat).

Het tegenovergestelde verschijnsel, het contrast van sociale cohesie wordt nu ook zichtbaar:

- er niet meer bij *willen* horen (*dropping out* en *opting out*),
- er niet meer bij *mogen* horen (*discriminatie and all that*),
- er gedwongen niet meer bij *kunnen* horen (werkloosheid of armoede).

Ook het langzaam van elkaar vervreemden zoals in een gezin kan gebeuren, tot het uiteenvalt en de personen gescheiden wegen gaan, is een wegvallen van cohesie. Durkheim noemde het tegenovergestelde van cohesie anomie: een toestand van onzekerheid over welke normen nog binden. Hij wees in dit verband ook op verschijnselen als sociale geïsoleerdheid en desoriëntatie of het zich niet gebon-

den weten aan bestaande normen. Hij legde met deze onderwerpen de basis van wat later sociale pathologie is gaan heten.

2.3 Twee cruciale vragen

De theoretische hamvraag hierbij blijft natuurlijk die naar de precieze relatie tussen delen en gehelen: bepaalt de toestand van de delen (de individuele leden van een samenleving) de toestand van het geheel of is er sprake van het omgekeerde? Hier wil ik geen dogmatisch-methodologisch antwoord op geven. Ik vind het vooral een empirische kwestie, maar deze hamvraag heeft wel veel praktische consequenties. Als men namelijk een als ongewenst ervaren toestand wil veranderen of verbeteren, begint men dan bij kenmerken van het systeem als geheel of bij de afzonderlijke individuen? Zorgen we bijvoorbeeld voor het aantrekken van bedrijven die werkgelegenheid verschaffen of schroeven we de eisen aan individuele werkzoekenden op en vragen we van hen een aanpassing in gedrag, houding, inkomen en scholingsbereidheid?

Sociale cohesie is boven alles een *systeem*kenmerk, geen persoonsgebonden kenmerk zoals het Nederlanderschap en de daaruit voortvloeiende persoonlijke rechten. De wisselwerking tussen systeem en delen is natuurlijk aanwezig en fascineert, niet alleen bij scheikundige verbindingen, de grondmetafoor van cohesie, maar ook binnen sociale systemen. Hoeveel zondaars moeten Sodom en Gomorra hebben voordat die steden totaal in storten? Hoeveel individuele normovertreders moeten er zijn, voordat normen in het geheel niet meer worden nageleefd? Dit is voer voor spel- en systeemtheoretici, methodologen van de macro-micro-link én moralisten van het type: verbeter de wereld begin bij jezelf.

Een tweede hamvraag is die naar de relatie tussen empirische cohesie en morele binding. De feitelijke bindingskracht van een systeem neemt toe naarmate de leden van een systeem meer gelóven in de normen en waarden van dat systeem. Dit ligt nogal voor de hand, maar er zit iets heel geruststellends in deze sociologische observatie. Voor een belangrijk deel maken de leden het systeem. Er is hier een dynamisch principe werkzaam, een soort *selffulfilling prophecy*. De sociale werkelijkheid is geen ding buiten ons, zoals een gammele oude stoel dat is, maar een zeer ingewikkelde set van dynamische relaties. De reëel bestaande cohesie is een functie van de werkelijk gewilde cohesie. Als we werkelijk geloven in bepaalde waarden en er ook naar proberen te leven, dan bestaan er mogelijkheden om het systeem met die specifieke waarden in stand te houden – uiteraard onder bepaalde voorwaarden en nooit absoluut. Als men heden ten dage een gevoel heeft dat sociale cohesie minder wordt, zou dat ook kunnen duiden op een werkelijke afname in het geloof aan specifieke waarden van onze samenleving en een vermindering van de wil om ernaar te leven.

In een tijd van kommer en kwel, waarin velen, en niet de minsten onder ons, de samenleving uit elkaar zien vallen, kan dit de troost van de sociologie zijn: de samenleving valt niet zo gauw uit elkaar. Er blijven steeds eenheden met voldoende samenhang overeind om het geheel meer of minder draaiende te houden: het eten komt 's avonds op tafel, de treinen rijden nog, voldoende mensen blijven elkaar gelukkig nog vertrouwen, liefde bloeit op in tijden van cholera.

Ik wil deze Durkheimiaanse gedachtengang afsluiten met twee kritische kanttekeningen bij die oude meester. Ten eerste blijkt dat de biologische, op Plato teruggaande, metafoor van deel en geheel uiterst ongelukkig is en ons op verkeerde ideeën brengt. Een gezin of organisatie staat niet tot een groter geheel zoals longen en lever staan tot het gehele lichaam. De metafoor van het lichaam is vooral christelijk mystiek en dat moet maar zo blijven. Maar samenlevingen vergaan, waar gezinnen blijven bestaan. Omgekeerd vallen gezinnen, organisaties en fabrieken uit elkaar en blijft de samenleving toch bijeen. Om deze reden noemde ik zojuist sociale cohesie zo abstract mogelijk 'een set van dynamische relaties'. Staten verdwijnen. Samenlevingen sterven niet.

Ten tweede praten sociologen Durkheim nog steeds klakkeloos na: er zou een ontwikkeling gaande zijn van mechanische naar organische solidariteit, waarmee hij de groei van diversiteit en de toename aan wederkerigheid in sociale relaties op het oog had. Het is vreemd dat slechts bij hoge uitzondering iemand opmerkt – de Amerikaanse socioloog Hochberg-Halton⁸ is er zo een – dat gegeven de enorme toename van mechanisering van sociale relaties in de twintigste eeuw en de bureaucratisering van bijna elk facet van menselijk handelen, de observatie van Durkheim gewoon fout is. De mechanische, louter administratieve solidariteit is kenmerkender voor de hedendaagse samenleving dan organische solidariteit, die ideale ruilvariant van het sociale leven. Het wordt tijd dat Durkheim op zijn kop wordt gezet en men gaat wijzen op de *ontbindende* krachten van de allerwegen uitbreidende sociale mechanisering.

3.1 Conflict en cohesie

Voordat ik deze theoretische exercitie afrond moet ik nog iets zeggen over de relatie tussen sociale cohesie en sociale conflicten, tussen sociale cohesie en het probleem van de maatschappelijke verdeling. Een belangrijke bijdrage aan het begrip van sociale cohesie was de observatie – later vele, vele malen bevestigd – van een andere oude meester van de sociologie, de Duitse socioloog-filosoof Georg Simmel (1858-1918). Deze stelde dat conflicten de sociale cohesie bevorderen, met name de interne cohesie van twee strijdende partijen.⁹ Simmels observatie geeft aanleiding tot belangrijke theoretische beschouwingen en empirische hypothesen, maar laat ik beginnen met een simpele alledaagse waarneming.

De sociale cohesie is het allergrootst bij een groep soldaten die sterk van elkaar afhankelijk zijn, bijvoorbeeld bij een peloton in oorlogstijd. Men gaat voor elkaar door het vuur. Kameraadschap wordt gekweekt vóór en gekoesterd ná het gevecht. Samen dingen meegemaakt hebben of ondergaan hebben, smeedt een hechte band en geeft sociale binding. Een gemeenschappelijke vijand, waar je je tegen af kan zetten, is evenzeer een cohesie-bevorderende factor. Hetzelfde sociale proces doet zich voor bij de tegenpartij. Deze wetmatigheid wordt duizenden malen, waar ook ter wereld, bevestigd. Ex-Joegoslavië is een slagveld, waar de sociale cohesie binnen groepen recht evenredig is aan de hevigheid van het conflict tussen groepen.

Dit leert ons veel over het verschijnsel sociale cohesie. Bij extreme, sterk gepolariseerde conflicten is de interne cohesie binnen groepen het sterkst, maar zal de groepslogica elke interne afwijking, elk intern conflict onderdrukken. Ook al wist je tien jaar geleden niet zo goed of je Serviër of Kroaat was, nu word je gedwongen het te weten, sterker nog: het te *zijn*. Sociale cohesie kweekt intolerantie. Sociale cohesie is een functie van intolerantie. De Joegoslavische schrijfster Dubravka Ugrešić weet hier veel meer van te vertellen.¹⁰

Bovendien bestaat er een duivelse dynamiek van homogeniteit en heterogeniteit, waar elke samenleving mee wordt geconfronteerd en op een bepaalde manier mee moet om gaan. Als een homogene samenleving verandert in een heterogene neemt theoretisch de sociale cohesie af, *tenzij*. Over dit *tenzij* kom ik zo dadelijk te spreken.

We moeten eerst nog meer weten over processen van groepsbinding. Groepsbinding als zodanig is goed noch slecht. Te sterke binding kan uitermate destructief zijn, zoals elke ouder weet van wie een kind is opgenomen in een sekte of in een jeugdbende. Groepsbinding komt tot stand op basis van sociale kenmerken: nabijheid, afkomst, familieverband, godsdienst, klasse, leeftijd, etniciteit enzovoort. Het aantal kenmerken is in principe oneindig. In het toneelstuk van Bertold Brecht *De Kaukasische krijtkring* worden de groepen gesmeed op basis van locatie, de twee oevers van een rivier, de een met een vruchtbare en de ander met onvruchtbare bodem. Brecht beschrijft de dynamiek van 'wij' en 'zij van de overkant'.

Sociale binding levert per definitie scheiding op, namelijk van al degenen, die niet het bepaalde groepsonderscheidende kenmerk bezitten. Binding is scheiding, zei Simmel.¹¹ Elk dorp met twee voetbalclubs kent het verschijnsel. De theoretisch en praktisch belangrijke hamvraag wordt hier derhalve: wanneer worden sociale onderscheidingen sociale scheidingen? Wanneer worden scheidingen de *systematische* bron van maatschappelijke verdelingen van schaarse goederen? Wanneer worden aldus gevormde verdelingen structurele tegenstellin-

gen, die aanleiding geven tussen conflicten tussen groepen en tot *structurele uitsluitingen*? In elke schakel in deze oplopende reeks staat de sociale cohesie immer op het spel. Elk omslagpunt kan de sociale cohesie versterken of ondermijnen.

3.2 Afname van sociale cohesie?

Afname van sociale cohesie kan er dus ook op duiden dat onderlinge tegenstellingen tussen groepen in een samenleving aan het afnemen zijn, dat de tolerantie voor afwijking van het algemeen aanvaarde patroon toeneemt, dat individuele vrijheid toeneemt, dat onderlinge verschillen nog steeds worden waargenomen, maar dat ze geen aanleiding vormen tot vijandbeelden en zondebokverschijnselen. De grote klassentegenstellingen, de grote ideologische tegenstellingen, de grote generatietegenstellingen van de jaren zestig en zeventig zijn inderdaad vervangen door het gefragmenteerde patroon van vele kleine groepjes, vele losse eindjes, duizend nog net gesubsidieerde bloemen. Met moet er voor waken deze opvallende vermindering van groepsconflicten in de *Nederlandse* samenleving te interpreteren als een vermindering van sociale cohesie, alleen vanwege het feit dat de warme groepsgevoelens van de jaren zeventig verdwenen zouden zijn.

Met andere woorden: wees blij dat de sociale cohesie vermindert. De Durkheimiaanse klacht dat de vroegere kaders van kerk, werk, gezin en wijk zijn weggevallen kan worden beantwoord met de Simmeliaanse opmerking dat het wegval- len van deze kaders een grotere vrijheid kan betekenen. Elk sociaal kader houdt iets dubbelzinnigs. Waarom ging men vroeger zo vaak naar de kerk? Uit dwang of voor de sociale ontmoeting? Uit dwang of uit gewoonte? Ging men graag en ziet men het nu, achteraf, als een bevrijding van verplichting? Je hoeft nu niet meer, maar je kán. Je hoeft tegenwoordig eigenlijk niets meer.

Kerkloosheid en werkloosheid schelen meer dan één letter. Is de afname van de verplichting tot werk een ramp of een zegen? Waarom ga je naar je werk? Uit dwang of uit gewoonte? Uit dwang of als ontmoetingspunt? Wat is het verschil tussen de bindingskracht van de kerk en die van het werk? Wat zijn de belangrijke verschillen tussen het niet meer hoeven werken (vervroegde pensionering en uittrekking), het niet meer kunnen werken (door ziekte en andere ongeschikthe- den) en het niet meer mogen werken (gedwongen passief blijven)?

Is het lossier worden van de gezinsband een sociaal risico of een zegen? Waar- om blijven mensen bij elkaar? Uit dwang of gewoonte? Uit dwang of als ontmoetingsplaats? En tenslotte kan men zich afvragen: voor welke nieuwe sociale kaders wijkt de wijk? Wie zei ook weer dat stadslucht vrij maakt?

De klacht van afnemende cohesie krijgt gemakkelijk nostalgische trekken, waar- bij men de onaangenaamheden, waarvoor velen gevluht zijn, achteraf als aange-

naam gaat voorstellen. Ik trek hieruit de volgende voorlopige conclusie: Wanneer een samenleving heterogener wordt en uit een grotere verscheidenheid aan mensen en groepen gaat bestaan, dan vermindert de *bestaande* sociale cohesie ten gunste van een *andere* vorm van sociale binding. Dit gebeurt meestal op basis van een algemener kenmerk, een abstracter beginsel of organiserend principe. Politiek burgerschap vervangt dan de binding op basis van geografische eenheid. Een staatsverband vervangt de binding op basis van gelijkvormige godsdienstige overtuiging. Een democratisch beginsel vervangt de binding op basis van etniciteit of een gemeenschappelijke taal.

Heterogenisering van een sociale eenheid hoeft dus niet per se sociale cohesie in gevaar te brengen, mits er een ander ordenend beginsel voor in de plaats treedt, zoals een grotere sociale eenheid (statenvorming) of een abstracter politiek beginsel: fundamentele mensenrechten, burgerschapsrechten of verdraagzaamheid. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat deze abstractere beginselen vaak een moeizamer bestaan leiden dan de warme wij-gevoelens. Hoever ligt Nederland van Joegoslavië af of anders gevraagd: kan hier gebeuren, wat daar geschiedde?

De cruciale opgave voor een beschaafde samenleving is de vele, vele sociale onderscheidingen te handhaven zonder dat ze tot ondermijnende sociale scheidingen leiden, tot maatschappelijke *breuken* (*cleavages*), die uitmonden in conflict, systematische uitsluiting en destructie. Hoe moeilijk deze opgave in feite is toont ons de situatie in Noord-Ierland. Kijkt men echter naar de groepsverhoudingen tussen katholieken en protestanten in het huidige Nederland dan is dat een fraai voorbeeld van sociale cohesie op basis van erkenning van onderlinge verschillen, open groeps grenzen en religieuze verdraagzaamheid. Het is de realistische opgave om een soortgelijke cohesie te vinden bij fundamenteel gewijzigde omstandigheden, met nieuwe sociale groepen en nieuwe groepsverhoudingen: islamitische fundamentalisten leven naast traditioneel opgevangen randgroepjongeren en internettende pornografen met alle schakeringen tussen deze uitersten.

In de sociologische theorie heeft men dit verschijnsel samengevat in de uitdrukking: de kracht van zwakke bindingen.¹² Een zwakke, niet strikte binding met de (eigen) groep geeft een grotere sociale eenheid juist een sterkere samenhang. Hier sloeg mijn *tenzij* op: door heterogenisering neemt sociale cohesie af, tenzij er iets voor in de plaats komt. Het echte probleem van sociale cohesie is voor mij de handhaving van een eenheid (locaal, sociaal) bij een steeds toenevende verscheidenheid (kosmopolieten, individualisten in een pluriform stelsel van waarden en normen).

4 Sociale cohesie toegelicht aan praktische problemen

Ik wil tot slot van de theorie naar de praktijk. Immers de volgende colleges zullen gaan over de relatie tussen sociale cohesie en sociaal beleid en over de mogelijkheid om te komen tot een herdefiniëring van het sociale bij de oplossing van concrete sociale problemen. Welke sociale verschijnselen zouden de sociale cohesie – die getuige het laatste deel van mijn betoog nog ruimschoots valt aan te treffen – in gevaar kunnen brengen? Menigeen heeft het idee dat er iets scheef aan het groeien is in de samenleving, dat er geen koers meer gegeven kan worden aan samenlevingsprocessen en dat er sprake is van een richtingloos *drifting away*. De verschijnselen waar het hier om gaat vormen stuk voor stuk lastige beleidsproblemen voor de overheid op lokaal en centraal niveau. En bij elk verschijnsel zal men de vraag kunnen stellen of het nu een gevaar vormt voor de bestaande cohesie of niet. En zo ja, hoe dan precies? Kan een bepaald sociaal fenomeen misschien geïnterpreteerd worden als een indicatie dat sociale cohesie aan het veranderen of wellicht aan het verminderen is? Of levert het sociale fenomeen theoretisch en praktisch eigenlijk slechts een geringe bijdrage aan het instandhouden van de cohesie, zodat het ipso facto ook weinig afbreuk daaraan kan doen?

Vanuit de theorie gaat het dan steeds om vragen die te maken hebben met sociale bindingen of met conflicten: het er niet meer bij *willen* horen (*dropping out*), het er niet bij *mogen* horen (discriminatie op basis van groepskenmerken) en het er niet bij *kunnen* horen (gedwongen uitsluiting). Dit alles met de enigszins geruststellende gedachte dat de samenleving als geheel best tegen een stootje, zelfs tegen een hele reeks opstootjes, bestand is. Ik geef de fenomenen opzettelijk in willekeurige volgorde.

1. Heterogenisering

Gaandeweg is de samenleving geheterogeniseerd door de komst van immigrantengroepen met andere godsdienstige en culturele gebruiken. Het vraagstuk van sociale integratie wordt opgeroepen door problemen als analfabetisering, geringe scholing, geen werk voor allochtonen en openlijke of verkapte vormen van discriminatie. Ruimer gezien gaat het om verschijnselen als xenofobie en afnemende tolerantie. In welke mate en hoe ernstig doen deze verschijnselen zich voor?

2. Flexibilisering

De laatste tijd heeft zich een transformatie van de economie voltrokken, waarbij vaste, zekere arbeidsrelaties vervangen worden door flexibele relaties, vaak zonder zekerheid en zekerheidsrechten.

3. Individualisering

Een verschijnsel dat al veel langer bestaat is de individualisering van leefstijlen, consumptiepatronen, geloofsopvattingen en morele waarden. Individualisering kan worden gezien als een losraken of een zich zelfstandig losmaken van de gemeenschap. De waardering ervan is dus sterk afhankelijk van hoe je individualisering ervaart of wilt zien.

4. Ontkerkelijking

Naast het verminderen van kerkelijke bindingen en traditionele waarden ziet onze samenleving zich tegelijk geconfronteerd met de opkomst van allerlei nieuwe religieuze groepen en sekten (soms met vreemde opvoedingspraktijken en onderwijsopvattingen).

5. Werkloosheid

De tamelijk hoge en langdurige werkloosheid maakt velen, vooral jongeren, los van het traditionele bindingskader bij uitstek: een baan en zinvol werk. In dit verband is het losraken meestal onvrijwillig en wordt de band van werklozen met de samenleving ontbonden, dan raken zijzelf ontworteld. Hoe ernstig de gevolgen hiervan voor de samenleving als geheel zijn, hangt af van onze morele solidariteit, die zelf weer lossere, calculerende vormen heeft aangenomen. Veel mensen struikelen over de losse veters van de verzorgingsstaat.

6. Jeugdcriminaliteit

Bij jeugdcriminaliteit zien we dat de misdaad op jongere leeftijd begint en gewelddadigere vormen aanneemt. Het geweld wordt ook door de ouders vaak als zinloos ervaren. Ze kunnen geen uitleg geven aan het eigen gedrag.

7. Druggebruik

Bij druggebruik is de relatie tussen tolerantie, meestal in de vorm van onverschillig gedogen, en sociale cohesie een heel lastige: druggebruik en drughandel werken op een aantal niveaus ontwrichtend, bijvoorbeeld op het buurtniveau. Een van de vragen hierbij is of verslaving een vrijwillige of een gedwongen vlucht uit de sociale werkelijkheid van alledag is.

8. Gevoelens van onveiligheid

Mensen voelen zich steeds onveiliger, waarbij de objectieve veiligheidssituatie omgekeerd evenredig is aan de gevoelens van onveiligheid. Ouderen lopen relatief weinig gevaar, maar voelen zich het onveiligst en komen daardoor de deur niet meer uit.

9. Gettovorming

Van veel van de zojuist genoemde verschijnselen valt een geografische concentratie waar te nemen in bepaalde wijken, die zouden kunnen uitgroeien tot getto's. De concentratie is het scherpst waarneembaar in onze vier grote steden en in een aantal van de middelgrote steden. We zien het ontstaan van anomie – in de authentieke Durkheimiaanse betekenis – in door drug- en sexhandel overbelaste straten.

Ik kan deze sobere lijst behoorlijk verlengen, maar ik sluit af met het noemen van enkele vermoedens van verminderde sociale cohesie ten aanzien van de politiek en het openbaar bestuur.

10. Politieke betrokkenheid

De binding van burgers aan de politiek is, zo beweren enkele auteurs, verminderd. Het is de vraag of dit werkelijk zo is.

11. Bestuurlijke schaalvergroting

Hoe dan ook is de schaal van het openbaar bestuur toegenomen (politie, veiligheid, gezondheid, infrastructurele voorzieningen, economische vestigingen). Dit gaat de traditionele schaal van één gemeentebestuur te boven. Het vereist meer samenwerking aan de top met het reële gevaar dat de burgers gaan afhaken. Het losraken van de achterban. Om nogmaals aan de theorie te herinneren: dit proces staat niet gelijk aan verminderde cohesie, tenzij...

12. Gemankeerde communicatie

Veel bestuurders en politici spreken een eigen taal, die niet meer wordt verstaan door burgers, dunspraak vol clichés, die de binding met de achterban ondermijnt. Hier doet zich eveneens het probleem van de schaal voor: men is nog steeds gebonden aan de kleinschalige kaders van het eigen werk, buurt, organisatie, stad, vereniging, maar tegelijk elektronisch verbonden met de rest van de wereld. Wat wordt met betrekking tot de cohesie van sociale systemen het daadwerkelijke verschil tussen een elektronische draadverbinding en sociale binding? Welke binding wordt wanneer en met welke gevolgen verbroken?

Deze opsomming is niet af, maar ik laat het er voor dit eerste college bij. Al deze tegelijk op ons af komende problemen voeden een gevoel van onbehagen. Hoe en in welke mate hangt een samenleving, die geconfronteerd wordt met deze gevoelens van onbehagen over zoveel schijnbaar onoplosbare verschijnselen, nog aan elkaar? Wat zijn de minimaal noodzakelijke bindingen in een dergelijke samen-

leving? Volstaan uniforme, voor iedere burger geldende wetten nog in zo'n pluri-forme cultuur? Zijn wetten überhaupt te handhaven, denk maar eens aan internet? Is tolerantie een voorwaarde om nog een minimale binding in stand te houden of zijn de vele schuivende panelen nu juist een gevolg geweest van een teveel aan of een verkeerd toegepaste tolerantie?

5 Sociale cohesie en sociale problemen

Uit het oogpunt van sociale cohesie zie ik vooralsnog geen grote gevaren voor ons *politiek* stelsel. Slechts indirect, bij een blijvend wegvallende werkgelegenheid en een daarmee gepaard gaande verlaging van het welvaartspeil voor zeer veel burgers, zullen enerzijds de eisen en verwachtingen groter worden en de structurele mogelijkheden om aan die verwachtingen te voldoen kleiner. Het zou een klassieke situatie van anomie betekenen, dat wil zeggen een situatie waarin aspiraties en mogelijkheden niet op elkaar zijn afgestemd en er ook minder sociale binding valt te verwachten. In hoeverre zoiets ook het politieke systeem zal beïnvloeden is naar mijn mening absoluut niet te voorspellen.

Ten aanzien van het *sociale* systeem valt het volgende te concluderen.

Een al te moralistische of primair normatieve opvatting van sociale cohesie brengt vaak een onjuiste, onproductieve definitie van het probleem. Een samenleving valt niet gauw uit elkaar. Normen en waarden verdwijnen niet een, twee, drie. Ze veranderen echter wel. Vaak wordt die verandering als een vermindering van sociale cohesie ervaren of aangezien, maar dat hoeft, theoretisch en praktisch niet het geval te zijn.

De afwezigheid van werk voor velen is echter wel degelijk een risico, waar veel aandacht aan moet worden besteed. Op dit punt is Durkheim nog steeds relevant: arbeidsverdeling is de basis van solidariteit en sociale integratie. Als steeds minder mensen een reguliere, aanvaarde en zinvolle plaats krijgen in het arbeidsbestel, is er een ernstig tekort aan de voorwaarden voor sociale cohesie. Creatieve vernieuwingen zijn hier hard nodig; bijvoorbeeld het werken met banenbonnen, het op bescheiden schaal beginnen met een partieel basisinkomen, de verbetering van schoolse en buitenschoolse vaardigheden van werkzoekenden en de verbetering van de relatie tussen school en arbeidsmarkt.

Tenslotte blijf ik zitten met de theoretische vraag naar de relatie tussen tolerantie en sociale cohesie. Het tolerantiebegrrip dat thans in het publieke debat gebruikt wordt is veel te weinig gespecificeerd om een zinnig antwoord te geven op de vraag of tolerantie heeft bijgedragen aan de vermindering van cohesie of juist aan de handhaving ervan. Wat thans tolerantie heet is heel vaak óf onmacht óf onverschilligheid. In principe is tolerantie – in zijn oorspronkelijke en historische betekenis het verdragen van wat je eigenlijk niet goed vindt – de noodzake-

lijke voorwaarde voor het bijeenhouden van een heterogene, uiterst pluriforme maatschappij. Wat thans vooral gedaan wordt is wel de heterogeniteit bevorderen, maar de daarbij behorende tolerantie op subtiele wijze verminderen. Men vergeet het *tenzij* van de heterogenisering. Daarmee worden de voorwaarden voor sociale cohesie ondergraven.